

UDK:93/94

Umida TESHABAYEVA,
O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix instituti mustaqil tadqiqotchisi
O‘zMU professori A.Yermetov taqrizi asosida

O‘ZBEKISTON MILLIY KUTUBXONASI IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA (1941-1945)

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekiston Milliy kutubxonasining Ikkinchi jahon urushi yillaridagi faoliyati xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, kutubxona, davlat kutubxonasi, fondlar, mahalliy nashrlar, kitob do‘konlari, manbalar.

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА УЗБЕКИСТАНА В ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)

Аннотация

В статье рассказывается о деятельности Национальной библиотеки Узбекистана в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Национальная библиотека Узбекистана, библиотека, государственная библиотека, фонды, местные издания, книжные магазины, источники.

NATIONAL LIBRARY OF UZBEKISTAN DURING WORLD WAR II (1941-1945)

Annotation

The article talks about the activities of the National Library of Uzbekistan during the Second World War.

Keywords: National Library of Uzbekistan, library, state library, funds, local publications, bookstores, sources.

Kirish. Urush yillarida O‘zbekiston sobiq Ittifoqning muhim harbiy-sanoat bazasiga aylandi, frontga inson resurslari, texnika, o‘q-dori, kiyim-kechak, anjomlar va oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berdi. Respublika evakuatsiya qilingan 90 dan ortiq zavod va fabrikalarni qabul qildi, joylashtirdi va jadal sur‘atlarda ishga tushirilishini ta‘minladi.

Ayni vaqtda u o‘z hududida mahsulotlari mamlakatga o‘ta zarur bo‘lgan korxonalar barpo etdi. 1941-1945 yillar ichida respublikada jami 280 ta sanoat korxonasi ishga tushirildi[1].

“Hamma narsa front uchun, hamma narsa g‘alaba uchun” shiori mamlakat hayotini front ehtiyojlariga bo‘ysundirish, butun faoliyatni urush tarziga muvofiq tashkil etishga qaratilgan chaqiriq, O‘zbekiston kutubxonalari faoliyat yo‘nalishini ham belgilab berdi.

Urush davri shart-sharoitlari birinchi yildayoq kutubxonalar tarmog‘i ommaviy tarzda qisqarishiga olib keldi. Qishloqlardagi kichik shaharlardagi va hatto viloyat markazlaridagi aksariyat kutubxonalar yopildi. Mablaga bilan ta‘minlashning kamayishi natijasida, ishlab turgan kutubxonalarning shtatlari ham qisqartirildi.

Respublika kutubxonalariga kitoblarning kelib turishi Ikkinchi jahon urushi davrida keskin qisqardi. Bu yillarda chop etilayotgan kitoblarning umumiy nusxasi 1940 yilga nisbatan 2 barobardan ko‘proq, ro‘znomalarning yillik nusxasi 2,5 barobar, ilmiy jurnallar, ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan tayyorlanadigan asarlar va ilmiy axborotlar 8 barobar qisqardi. Bu hol kutubxonachilarni majburiy nusxalar bo‘yicha 94 646 jild kitob olingan bo‘lsa, shu yilning ikkinchi yarmida bu raqam 2,2 barobar kamaydi[2].

Urushning dastlabki yillaridayoq O‘zSSR Davlat kutubxona shtati qisqarib ketdi. 1941 yilning boshlarida 145 xodim o‘rniga, yil oxiriga borib 91 xodim ishlay boshladi. 1941 yilda budget 823 ming so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 1942 yilga kelib deyarli 2 barobar qisqardi. 1942 yilning yanvariga kelib kutubxonaning fondiga kelib tushadigan adabiyotlar hamda shtatning qisqarishi sababli, komplektlash va qayta

ishlov berish bo‘limlari birlashtirildi. Majburiy nusxalarning olinishi ham 1941 yilga nisbatan 2 barobar qisqardi[3].

Shuningdek, fondlar aholidan sotib olingan kitoblarni hisobiga ham to‘ldirilib borildi. Urush davrida bosmaxonalardan majburiy nusxalar, O‘zbekiston SSR Kitob palatasidan olinadigan mahalliy nashrlar nusxalari, davriy nashrlarga obuna bo‘lish, kitob do‘konlaridan, xususiy shaxslardan sotib olish hisobiga fondning to‘ldirilishidagi asosiy manbalar edi. Butun ittifoq kitob palatasidan katalog kartochkalari tayyorlanishi to‘xtab qolishi natijasida 1941 yilning iyulidan yil oxirigacha kitoblarga ishlov berish kartochkasiz amalga oshirildi.

Urush davrida respublika kutubxonalarida o‘quvchilarning turli guruhlari nisbati ham ancha o‘zgardi. Ularning tarkibida ilmiy va muhandis-texnik xodimlar soni ko‘paydi. Masalan, 1940 yili O‘zSSR Davlat kutubxonasida ular barcha o‘quvchilarning 17,3 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 1945 yili bu ko‘rsatkich 47 foizga yetdi[4].

Toshkent shahridagi kutubxonalar xizmatidan foydalanuvchi harbiy xizmatchilar soni ancha ko‘paydi. Agar 1940 yili mazkur kitobxonlar guruhi jami kitobxonlarning atigi 2,4 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 1944 yili bu ko‘rsatkich 17,6 foizga yetdi. Kitobxonlar tarkibining bunday o‘zgarishi eng o‘qishli kitoblarning mavzusiga ham ta‘sir ko‘rsatdi[5].

Urush davrida harbiy, texnik va tibbiy adabiyotlarga bo‘lgan talab sezilarli darajada oshdi. Ayni vaqtda, kutubxonalarning kitobxonlar bilan ommaviy va individual ishlash jarayonida ijtimoiy-siyosiy adabiyotlarni targ‘ib qilish yetakchi o‘rinlardan birini egalladi. Agar 1941 yili O‘zbekiston kutubxonalarida kitobxonlarga 89,5 ming nusxa ommaviy-siyosiy adabiyotlarni o‘qishga bergan bo‘lsa, 1942 yili bu ko‘rsatkich 105,5 ming nusxani tashkil qildi[6].

Respublika Maorif xalq komissarligi kutubxonalariga adabiyotlarni targ‘ib qilishning kitob va gazetalarni surunkali o‘qib eshittirish, suhbatlar, savol-javob kechalari o‘tkazish kabi shakllarini qo‘llash majburiyatini yukladi. Kutubxonalarida korxonalarda, ilmiy muassasalarda, oliy

o'quv yurtlarida, gospitallarda ish olib borish, kitobni kitobxonlarga har tomonlama yaqinlashtirishni taklif qildi.

Respublika kutubxonalarining xodimlari o'zlari otaliqqa olgan gospitallar va harbiy qismlarga xizmat ko'rsatish uchun maxsus ko'chma fondlar tashkil qildilar. Mazkur fondlar kitobni ommaviy va individual tarzda targ'ib qilishga mo'ljallangan edi. Ushbu fondlardan Chirchiq va Yangiyo'ldagi evakogospitallarga, Motorlashtirish va mexanizatsiyalashtirish akademiyasiga, harbiy-tibbiy akademiya va boshqa muassasalarga xizmat ko'rsatish uchun ko'chma kutubxonalar ajratilardi. Urush yillarida respublikada harbiy qismlar, gospitallar qoshida yangi kutubxonalar tashkil etildi. Ularning ishida viloyat, shahar va tuman kutubxonalari ham faol ishtirok etdi. Aksariyat kutubxonalar asosan o'quvchilar sirasidan o'z faollar kengashiga ega bo'lib, ularning yordamida Qizil Armiya jangchilari hamda fashist bosqinchilaridan ozod qilingan hududlarning aholisi uchun mahalliy aholidan kitoblar, musiqa asboblari, patefonlar, plastinkalar va boshqa madaniy jihozlar yig'ilar edi.

Respublikada kutubxonachilik ishining rivojlanishiga O'zbekistonga SSSR Fanlar akademiyasi Prezidiumi va bir nechta yetakchi ilmiy-tadqiqot muassasalarining evakuatsiya qilinganligi sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Urush yillarida Toshkentda akademiklar va muxbir a'zolar, fan doktorlari va taniqli fan arboblari mehnat qildilar.

Shu yillari kutubxonada o'quv zallarida akademiklar V.V. Struve, V.P. Filatov, muxbir a'zolar V.M. Jirmunskiy, A. Yakubovskiy, N. K. Pikanov, yozuvchilar A.L. Tolstoy, N.YE. Virta, V.V. Ivanov, M.A. Syalovskiy, V.G. Yan, K.I. Chukovskiy, xizmat ko'rsatgan san'at arboblari M.F. Gnesin, professor V. M. Belyayev, kompozitor N.V. Bogoslovskiy kabi ko'plab shaxslar ilm bilan shug'ullangan[7].

Shu davrda ham qo'lyozmalarni o'rganish to'xtab qolmadi, aksincha keng ko'lamda davom etdi. Ayniqsa, 1942 yilda sharh muallimlarining rus va o'zbek tillariga o'g'irilgan asarlari katta ahamiyatga ega bo'ldi.

1942 yil boshlarida Toshkent, Moskva, Leningraddan hamda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining ko'pgina atoqli olimlari qatnashgan kengashning kutubxonada o'tkazilishi ham tarjimachilik ishlariga ijobiy ta'sir ko'ratdi. Kutubxonada qoshida 1942 yilning yozida atoqli sharhshunoslardan tashkil topgan ilmiy komissiya 1943 yilgacha faoliyat ko'rsatdi. Natijada, kutubxonada fondi O'rta Osiyo va uning atrofidagi mamlakatlar tarixi bo'yicha o'rta asrlar mualliflari asarlarining o'zbek va rus tillariga o'g'irilgan tarjimalari bilan yanada boyitildi.

Toshkentda, Samarqandda, Farg'onada va respublikaning boshqa shaharlarida mamlakatning 35 yirik oliy o'quv yurti, shu jumladan, Moskva Kimyo-texnologiya instituti, Kiyev industriya instituti, Xarkov politexnika va qishloq xo'jalik institutlari, Odessa, Saratov va Shimoliy Kavkaz universitetlari joylashtirildi. Itgifoq hududidagi ko'pgina sanoat korxonalarini ham shu yerga ko'chirildi[8].

Mazkur jamoalarni O'zbekiston olimlari bilan hamkorlikda ishlashi, fan taraqqiyoti sur'ati va darajasiga, respublika olimlari ilmiy mahoratining oshishiga juda ijobiy ta'sir kursatdi.

Zavod va fabrikalarda ish tartibining o'zgarishi kutubxonalarda foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish soatlarini uzaytirishni talab qilardi. O'zbekiston SSR Davlat kutubxonasi Toshkent shahridagi elektr energiyasi bilan ta'minlashdagi qiyinchiliklarga qaramasdan, doimiy ravishda yoritib turildi va eng muhim obyektlar qatoridan joy oldi. Urushning 4 yil mobaynida faqat davlat kutubxonasining o'zi 47 ming foydalanuvchiga xizmat ko'rsatdi, bu urushdan oldingi davrga nisbatan 6 ming kishiga ko'proqdir[9].

Ko'p sonli ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlari, sanoat korxonalarining O'zbekistonga evakuatsiya

qilinishi, mudofaa ahamiyatiga molik ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarish ishlarining yo'lga qo'yilishi respublika kutubxonalarining oldiga juda mas'uliyatli vazifalarni qo'ydi. Ilmiy xodimlar, respublika xalq xo'jaligi xodimlari, evakuatsiya qilingan ilmiy muassasalar va sanoat korxonalarining xodimlariga yuqori darajada xizmat ko'rsatish, shuningdek, vaziyat talablariga javob beradigan hajmda ma'lumot-bibliografiya ishlarini olib borish uchun kitob fondlarini izchil shakllantirish zarur edi.

1943 yilning yozida YE.K. Betger O'rta Osiyo Davlat universitetining tarix fakultetida "A. I. Butakov xotira daftari uning biografiyasi uchun material sifatida" mavzusida dissertatsiya yoqladi. Shuningdek, u N.N. Benediktova bilan birgalikda 1946 yili "Turkiston to'plami" dan Qirg'izistonga oid ma'lumotlarni to'plab, "Turkiston to'plami" sahifalarida Qirg'iziston" [10] nomi bilan alohida ko'rsatkich tuzdi.

1945 yilning boshida O'zbekiston SSR Davlat kutubxonasining 75 yillik yubileyiga bag'ishlangan "Madaniy ishlarining chorakam bir asri" [11] nomli qo'lyozma tayyorlandi.

Urush yillarida kitob mahsuloti ishlab chiqarish hajmlari, gazetalar, ilmiy jurnallar, olimlar asarlari to'plamlari yillik tirajlarining kamayishi, kutubxonalarining adabiyotlar bilan ta'minlanishiga o'ta salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1944 yilning oxirida «Soyuzpechat» tashkilotiga har bir madaniy-oqartuv muassasasini markaziy va mahalliy gazetalar bilan ta'minlash majburiyati yuklanganidan keyingina, vaziyat birmuncha yaxshilandi. Urush yillarida tashkil qilingan O'zSSR Fanlar akademiyasining Asosiy kutubxonasiga Itgifoqda chop etilgan barcha bosma mahsulotlarning majburiy nusxasi ajratildi. Mazkur kutubxonaga ham, O'zSSR Davlat Ommaviy kutubxonasiga hamda O'rta Osiyo davlat universiteti va O'zbekiston Davlat universitetining fundamental kutubxonalariga bo'lganidek, fan va texnikaning barcha tarmoqlariga oid yangi adabiyotlar muntazam yuborilishi ta'minlandi. 1944 yilda kutubxonada chet el adabiyotlarini ham xarid qila boshladi.

Respublika Maorif xalq komissarligi, O'rta Osiyo davlat universiteti rektorati, ko'pgina muassasa va idoralar maxsus kutubxonalar faoliyatining yaxshilanishiga imkoniyat yaratdi. Maorif xalq komissarligining 1941 yil 16 noyabrda "Davlat Ommaviy kutubxonasining holati va uning ishini qayta qurish to'g'risida" gi buyrug'iga binoan, yangi ilmiy va ishlab chiqarish vazifalarini yanada tezkorlik bilan hal qilish uchun kitob fondlarini ish joylariga yaqinlashtirish tavsiya etildi. Maxsus kutubxonalar mudofaa korxonalarini hamda harbiy fan va sanoat masalalari bilan shug'ullanayotgan mutaxassislarining ehtiyojlarini mumkin qadar to'liq qondirish uchun o'z ishini qayta qurdilar. Zavod va fabrikalarda ish rejimining o'zgariganligi munosabati bilan kutubxonalarda o'quvchilarga xizmat ko'rsatish soatlari uzaytirildi[12].

O'zSSR Davlat Ommaviy kutubxonasi, O'rta Osiyo davlat universiteti va O'zSSR Fanlar akademiyasining Asosiy kutubxonalarini muhim obyektlarga tenglashtirildi va Toshkent shahrini elektr energiyasi bilan ta'minlashda mavjud qiyinchiliklarga qaramay, muttasil ravishda yoritilib turildi. Urushning to'rt yili davomida O'zSSR Davlat Ommaviy kutubxonasining o'zi 45 mingdan ko'proq kitobxonaga xizmat ko'rsatdi. Shu davrda o'qishga berilgan kitoblar soni urushdan oldingi yillarga qaraganda 500 ming kitobga ko'paydi[13].

Urush davri talablariga muvofiq tarzda o'z faoliyatini qayta qurgan O'zbekiston kutubxonalarini RSFSRning fashist bosqinchilaridan ozod qilingan hududlaridagi madaniy oqartuv tashkilotlariga yaqindan yordam bera boshladi. Fashistlar tomonidan vaqtinchalik ishg'ol qilingan hududlarda 43 mingga ommaviy, 82 mingta maktab, 334 ta oliy o'quv yurtlari kutubxonalarini to'liq yoki qisman vayron qilingan edi. Ko'rilgan favqulodda choralar yordamida kutubxonalar tarmog'i tez tiklandi. Ishg'ol qilinmagan hududlarda Davlat

fondining 36 filiali tashkil qilindi. Ulardan biri Toshkentda joylashgan edi. 1943 yilning oktabrida unga 81 mingta kitob kelib tushdi. Institutlar, kutubxonalar va muassasalar o'z zaxiralardan ko'plab adabiyotlarni ajratdilar. Bundan tashqari, aholidan 17 mingtdan ko'proq kitob yig'ildi. Toshkent filiali Qabardin-Balqar, Xarkov viloyati va Stavropol o'lkasiga 40 mingdan ortiq kitob yubordi. Mazkur adabiyotlar bilan 21 tuman va bir viloyat kutubxonasining fondlari jamlandi. 1944 yilning boshida Davlat fondining Toshkent filiali Poltava viloyatiga 4 jamlangan tuman va bir viloyat kutubxonasini yubordi. Mazkur kutubxonalarning fondlariga bilimning turli sohalariga oid bir necha ming kitob, badiiy adabiyotlar, san'atga oid nashrlar jamlangan edi. Xarkov va Poltava viloyatlari, Stavropol o'lkasi, Qabardin-Balqar, Dnepropetrovsk va Rostovga jami rus, ukrain, belorus tillarida va boshqa tillardagi 107 mingdan ortiq kitob yuborildi[14].

Ikkinchi jahon urushi yillarida ushbu urushning xususiyati, maqsadlarini tushuntirish, mamlakatning barcha aholisini front ehtiyojlarini ta'minlashga safarbar qilish, ular o'rtasida harbiy bilimlarni targ'ib etish, xalq xo'jaligini harbiy ishga muvofiq ravishda qayta qurishda butun kuchlarini sarflagan holda ishtirok etishlarida O'zbekiston Davlat ommaviy kutubxonasi barcha resurslarni safarbar qilibgina qolmasdan, barcha kutubxonalar faoliyatini ushbu maqsadlarni amalga oshirish ishlarini muvofiqlashtirdi. Vaziyatdan kelib chiqqan holda ommaviy ish shakillari: ma'ruzalar, suhbatlar,

kitob ko'rgazmalari, ovoz chiqarib o'qishlar, kitobxonlar konfrensiyalari tashkillashtirdi.

Shuningdek, kutubxona faoliyati haqida gazeta sahifalarida maqolalar chop etilib borilgan. Jumladan, "Turkiston albomi"[15] O'zbekiston Davlat xalq kutubxonasida saqlangan, 4 qismdan iborat bo'lgan "Turkiston albomi" haqida, "Turkiston haqida to'plam"[16] O'zbekiston Davlat kutubxonasida saqlangan "Turkestanskiy sbornik" ("Turkiston to'plami") degan to'plam haqida, "Navoiy "Xamsa"sining nodir nusxasi"[17] O'zbekiston Davlat kutubxonasida Alisher Navoiy "Xamsa"sining eng eski va nodir nusxasi saqlanishi haqida, "Navoiyning yangi asari"[18] nomli maqolada yozilishicha, O'zbekiston Davlat kutubxonasining Sharq qo'lyozmalari bo'limida Alisher Navoiyning fors tilidagi "Mufradot" asarining 2 nusxasi topilganligi, "Ommaviy kutubxonaning spravka-bibliografik ishi"[19] kabi maqolalar tayyorlagan.

Kutubxonalar o'z fondlarini hospitallar, harbiy qismlar ixtiyoriga berib qo'ydilar, ilmiy jamoalar ko'chirib keltirilgan ishlab chiqarish korxonalariga kutubxona-bibliografik xizmati ko'rsatishni yo'lga qo'ydilar. Mamlakatimizda yashayotgan ko'pgina millat vakillari va mutaxassislari zarur kitoblar hamda axborotlar bilan ta'minlandi. Ishlab chiqarish jamoalarini va ilmiy muassasalarni kitob bilan ta'minlashga qaratilgan ish shakillari rivojlantirildi.

ADABIYOTLAR

1. Народное хозяйство Узбекской ССР за пятьдесят лет. Юбилейный статистический ежегодник. - Ташкент: Узбекистан, 1974. - С.10.
2. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилиги тарихи: маданият олийгоҳлари учун ўқув дарслик. - 2- қайта нашр. ва тўлд. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б. 83
3. Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870-1970. - Ташкент: Изд-во литературы и искусство им. Г. Гуляма, 1977. - С. 91.
4. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи: маданият олий билимгоҳи ва маданий –маърифий техникумлар талабалари учун ўқув кўлл. - 2- қайта нашр. ва тўлд.- Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б.76.
5. Ўша жойда–ўша бет
6. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи: маданият олий билимгоҳи ва маданий –маърифий техникумлар талабалари учун ўқув кўлл. - 2- қайта нашр. ва тўлд.- Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б.77
7. Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870-1970. - Т.ашкент: Изд-во литературы и искусство им. Г. Гуляма, 1977. - С.94.
8. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи: маданият олий билимгоҳи ва маданий –маърифий техникумлар талабалари учун ўқув кўлл. - 2- қайта нашр. ва тўлд.- Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б. 85
9. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилиги тарихи: маданият олийгоҳлари учун ўқув дарслик. - 2- қайта нашр. ва тўлд. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. - Б.85.
10. Бетгер Е.К. Киргизия на страницах "Туркестанского сборника" библиографический указатель.- Ташкент: Государственная Публичная библиотека УзССР им. Алишера Навои, 1946. - 95 с.
11. Бетгер Е.К. Три четверти века культурной работы: К 75-летию юбилею Государственной Публичной Библиотеки УзССР. - Ташкент, 1945. - 154 с.
12. Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи: Дарслик. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистан Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. - Б.129
13. Ўша асар. - Б.130
14. Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи: Дарслик. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистан Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. - Б.131.
15. Бетгер Е.К. Туркестон альбомы: // Қизил Ўзбекистон. - 1941. - 10 апр.
16. Бетгер Е. Туркестон хақида тўплам // Қизил Ўзбекистон. - 1941. - 28 янв.
17. Навоий "Хамса"сининг нодир нусхаси // Қизил Ўзбекистон. - 1941. - 13 янв.
18. Одилов Ибод. Навоийнинг янги асари // Қизил Ўзбекистон. - 1941. - 20 янв.
19. Султонов М. Оммавий кутубхонанинг справка-библиографик иши // Қизил Ўзбекистон. - 1941. - 22 янв.